

Εἶναι λοιπὸν ἡ π ρ α κ τ ι κ ἡ ἀ γ ά π η αὐτή, ποὺ ἐννοεῖ ὁ πυρῆνας αὐτὸς ὅλων τῶν νόμων. Ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, σ' αὐτὴ τὴ σημασία, πὰ νὰ πῆ. νὰ ἀκολουθῶμε θε λ η μ α τ ι κ ἄ τ ι ς προσταγές του, ἀγάπη πρὸς τὸν πλησίον σημαίνει νὰ ἐκτελοῦμε θε λ η μ α τ ι κ ἄ ὅλα τὰ καθήκοντα πρὸς αὐτόν. Ἀλλὰ ἡ προσταγή, ποὺ τοῦτο τὸ κάνει κανόνα μπορεῖ ἐπίσης νὰ μὴ μᾶς διατάξῃ νὰ ἔ χ ο υ μ ε αὐτὴ τὴν πρόθεση στίς σύμφωνες πρὸς τὸ καθήκον πράξεις, ἀλλὰ μόνο νὰ μᾶς τὴν ἐ μ π ν ε ὕ σ η. Πραγματικά, μιὰ προσταγή νὰ κάνουμε κάτι θεληματικά εἶναι καθ' ἑαυτὴν ἀντιφατική, γιατί ἂν γνωρίζαμε ἀπὸ μόνοι μας τί πρέπει νὰ κάνουμε καὶ εἴχαμε συνείδηση νὰ τὸ πράττουμε θεληματικά, μιὰ τέτοια προσταγή θὰ ἦταν ἐντελῶς ἀνώφελη, καὶ ἂν ἐμεῖς τὴν ἀκολουθήσαμε βέβαια, ἀλλὰ ὄχι θεληματικά, παρὰ μόνο ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς τὸ νόμο, τότε μιὰ προσταγή, ποὺ κάνει αὐτὸ τὸ σεβασμὸ κίνητρο τοῦ ἀξιώματος, θὰ ἐνεργοῦσε ἐντελῶς ἀντιθετὰ μὲ τὴν πρόθεση τῆς προσταγῆς. Αὐτὸς ὁ νόμος ὅλων τῶν νόμων παρουσιάζει, σὰν ὅλα τὰ ἠθικὰ διδάγματα τοῦ Εὐαγγελίου, τὴν ἠθικὴ πρόθεση σ' ὅλη της τὴν τελειότητα, σὰν ἓνα ἰδανικὸ ἀγιότη-τας ποὺ δὲν εἶναι προσιτὸ σὲ κανένα πλάσμα καὶ ποὺ μ' ὅλα ταῦτα εἶναι παραδειγματική, ποὺ πρέπει νὰ προσπαθοῦμε νὰ τὴν πλησιάσουμε μὲ μιὰ ἀδιάκοπη κι' ἀπεριόριστη πρόοδο. Δηλ. ἂν ἓνα λογικὸ πλάσμα μποροῦσε ποτὲ νὰ ἐκπληρώσῃ ἐντελῶς θεληματικά ὅλους τοὺς ἠθικὸς νόμους, τοῦτο θὰ ἐσήμαινε πὼς σ' αὐτὸ δὲ βρέθη-κε οὔτε μιὰ φορὰ ἡ δυνατότητα μᾶς ὄρεξης, ποὺ νὰ τὸ παρώτρυνε νὰ παραβῆ τὸ νόμο. Γιατὶ τὸ νὰ νικήσῃ μιὰ τέτοια ὄρεξη, στοιχίζει πάντοτε μιὰ θυσία στὸ ὑποκείμε-νο, χρειάζεται ἄρα βία ἐπὶ τοῦ ἑαυτοῦ του, δηλ. ἐσωτε-ρικό καταναγκασμὸ, ποὺ δὲν γίνεται ἐντελῶς θεληματι-κά. Ἀλλὰ ἓνα πλάσμα ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ φτάσῃ σ' αὐ-τὸ τὸ βαθμὸ ἠθικῆς πρόθεσης. Γιατὶ μιὰ καὶ εἶναι δη-μιούργημα, ἄρα πάντοτε ἐξαρτημένο, σχετικὰ μὲ ὅ,τι

χρειάζεται για τὴν τελεία ἱκανοποίηση τῆς κατάστασής του, δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ εἶναι ἐντελῶς ἐλεύθερο ἀπὸ κλίσεις καὶ ὀρέξεις, ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ αἷτια φυσικὰ καὶ δὲν συμφωνοῦν ἀπὸ μόνες τους μετὸν ἠθικὸ νόμο, ποὺ ἔχει ἐντελῶς διαφοροετικὴ τὴν καταγωγή, καὶ καθιστοῦν πάντοτε ἀναγκαῖο, τὸ νὰ βεβαιοσῆ ἡ πρόθεσις τῶν ἀξιωματιῶν του στὸν ἠθικὸ καταναγκασμό· ὄχι πιά στὴ θεληματικὴ συμμόρφωση, ἀλλὰ στὸ σεβασμό, ποὺ ἀπαιτεῖ τὴν ὑποταγὴν στὸ νόμο. Ἄν καὶ αὐτὸ δὲν γίνεται θεληματικά· ὄχι πιά στὴν ἀγάπη, ποὺ δὲν φοβᾶται κανένα ἐσωτερικὸ δισταγμὸ τῆς βούλησος σχετικὰ μετὸ νόμο, ἀλλὰ κάνοντας τὸν τελευταῖο τοῦτο, δηλ. τὴν ἀπλή ἀγάπην πρὸς τὸν νόμο (γιατὶ ὁ νόμος τότε θὰ ἔπαυε νὰ εἶναι μιὰ προσταγή, καὶ ἡ ἠθικότητα, ποὺ τότε θὰ μεταβαλλόταν ἐποκειμενικὰ εἰς ἀγιότητα, θὰ ἔπαυε νὰ εἶναι ἀρετὴ) μόνιμο σκοπὸ, μολονότι ἀπρόσιτο, τῶν προσπαθειῶν του. Γιατὶ εἰς κείνο, ποὺ πολὺ τὸ ἐκτιμοῦμε, ἀλλὰ ἐπίσης (γιὰ τὴ συνείδηση τῆς ἀδυναμίας μας) τὸ φοβόμαστε, ὁ φόβος τοῦ σεβασμοῦ, μέσω τῆς μεγαλύτερης εὐδαιμονίας ποὺ μᾶς δίνει ἡ ἱκανοποίησὶς του, μεταβάλλεται εἰς κλίση καὶ ὁ σεβασμὸς εἰς ἀγάπην. Τοῦτο τοῦλάχιστον θὰ ἦταν ἡ τελειότητα μιᾶς πρόθεσος ἀφιερωμένης στὸ νόμο ἂν ποτὲ ἦταν δυνατὸν εἰς ἓνα πλάσμα νὰ τὴν φτάσῃ.

Αὕτῃ ἡ παρατήρησις δὲν ἔχει γιὰ σκοπὸ τόσο τὸ νὰ καθορίσῃ εἰς καθαρὰς ἐννοιαιὰς τὸ εὐαγγελικὸν πρόσταγμα ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ σχετικὰ μετὸν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ νὰ καθορίσῃ μετὰ ἀκρίβειαν τὴν ἠθικὴν πρόθεσιν, ἀκόμα καὶ ἀμεσα σχετικὰ μετὰ τὰ καθήκοντα πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, καὶ νὰ ἐναντιωθῆ εἰς ἓνα ἀπλῶς ἠθικὸ φανατισμό, ποὺ μολύνει πολλὰς διάνοιαι· ἂν εἶναι δυνατόν, νὰ τὸν προλάβῃ. Ὁ ἠθικὸς βαθμὸς ποὺ βρίσκειται ὁ ἀνθρώπος (σύμφωνα μετὰ κάθε γνώσιν μας, καὶ μετὰ κάθε λογικὸν ὄν), εἶναι ὁ σεβασμὸς στὸν ἠθικὸ

νόμο. Ἡ πρόθεσις, πού τοῦ ἔχει δοθῆναι γιά νά ὑπακούη αὐτόν τόν νόμο, εἶναι νά τόν ὑπακούη ἀπό καθῆκον κι' ὄχι ἀπό αὐθαίρετη κλίση κι' οὔτε ἴσως κατά μιᾶ προσπάθεια πού δέν ἔχει διαταχτῆ, ἀλλά τήν ἔχει ἀναλάβει θεληματικά ἀπό μόνης του. Καί ἡ ἠθική κατάστασις πού μπορεί πάντοτε νά βρῆσκει, εἶναι ἡ ἀρετή, δηλ. ἡ ἠθική πρόθεσις στόν ἀγῶνα, κι' ὄχι ἡ ἀγιότητα στήν πιστευόμενη κατοχή μιᾶς τέλει καθαρότητας τῶν προθέσεων τῆς βούλησις. Σ' ἕνα ἀπλό ἠθικό φανατισμό καί σέ μιᾶ αὐξηση τῆς ἀλαζονείας διαθέτονται οἱ ψυχές μέσω τῆς προτροπῆς πρὸς πράξεις, πού ἔχουν κηρυχτῆ πῶς εὐγενικές, πῶς ἀνώτερες καί πῶς μεγαλόκαρδες. Ἀπό τοῦτο τοῦς δημιουργεῖται μιᾶ αὐταπάτη, σάν νά μὴν ὑπῆρχε τὸ καθῆκον, δηλ. ὁ σεβασμός στό νόμο, πού τό ζυγὸ του ἔπρεπε ὅπωςδήποτε νά τόν ὑποφέρουν (ζυγὸ ὅμως, πού εἶναι εὐχάριστος, γιὰτὶ μᾶς τόν ἐπιβάλλει τό ἴδιο μας τό λογικό), γιὰτὶ αὐτός ἀποτελεῖ τήν καθοριστικὴ αἰτία τῶν πράξεών τους καί τοῦς ταπεινώνει πάντα, ἀκόμα ὅταν τὸν ὑπακούουν.

Σάν νά ἦσαν ὑποχρεωμένοι νά κάνουν αὐτὲς τίς πράξεις ὄχι ἀπό καθῆκον ἀλλὰ ἀπό ἀξία. Γιὰτὶ μὲ τὴ μίμησι τέτοιων γεγονότων, δηλ. μὲ τέτοια ἀρχή, ὄχι μόνο δέν θὰ εἶχαν ἱκανοποιήσει καθόλου τὸ πνεῦμα τοῦ νόμου, πού συνίσταται στήν ὑπακοή τῆς πρόθεσις στό νόμο, ὄχι στήν προσαρμογὴ τῆς πράξεως στό νόμο (ὅποιαδήποτε καί νά εἶναι ἡ ἀρχή). ὄχι μόνο τοποθετοῦν τὸ κίνητρο σέ παθολογικὲς αἰτίες (στὴ συμπάθεια ἢ τὴν ἀγάπη πρὸς ἑαυτόν) ἀλλὰ, μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, παράγουν ἕνα ἑλαφρὸ τρόπο σκέψεως, ἐπιφανειακό, φανταστικό, πού ἀπ' αὐτόν καυχιόνται γιά μιᾶ αὐθόρμητη καλωσύνη τῆς ψυχῆς των, πού δέν χρειάζεται οὔτε κεντρὶ οὔτε φρένο, καί πού γι' αὐτὴ δέν εἶναι καν ἀπαραίτητη μιᾶ προσταγή, καί ξεχνᾶν ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη τὴν ὑποχρέωσή τους, πού αὐτὴν θὰ ἔπρεπε πρῶτα νά σκεφθοῦν πρὶν ἀπὸ τὸ ὄφελος. Χωρὶς ἀμφιβολία οἱ πράξεις τῶν ἄλλων,

πὸν γίναντε μὲ μεγαλύτερη θυσία καὶ ἀληθινὰ μόνο γιὰ τὸ καθῆκον, μποροῦν νὰ ὑμνηθοῦν μὲ τὸ ὄνομα τῶν εὐγενῶν καὶ ἀνωτέρων πράξεων· καὶ τοῦτο ὅμως μόνον ἐφ' ὅσον ὑπάρχουν ἴχνη, πὸν ἀφήνουν νὰ ὑποθέσουμε πὸς αὐτὲς οἱ πράξεις ἔγιναν ἀπολύτως ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς τὸ καθῆκον, κι' ὄχι ἀπὸ ἐνθουσιασμό. Ἄλλ' ἂν πρέπει νὰ παρουσιάσουμε σὲ κάποιον αὐτὲς τὶς πράξεις γιὰ παράδειγμα, ὁ σεβασμὸς πρὸς τὸ καθῆκον (σὰν τὸ μοναδικὸ ἀληθινὸ ἠθικὸ συναίσθημα) πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῆ ἀπόλυτα σὰν κίνητρο : σοβαρὸ καὶ ἅγιο δίδαγμα, πὸν δὲν ἐπιτρέπει στὴν ἐπιπόλαιη ἀτομικὴ μας ἀγάπη νὰ εὐφρανθῆ μὲ τὶς παθολογικὲς ὁρμὲς (ἐφ' ὅσον αὐτὲς εἶναι ἀνάλογες μὲ τὴν ἠθικότητα) καὶ σὲ μᾶς νὰ κουχηθοῦμε γιὰ τὸ κέρδος μας. Ἄρκει νὰ ζητήσουμε καλὰ, ἀπ' ὅλες τὶς πράξεις, πὸν ἀξίζουν ἕναν ἔπαινο, θὰ βροῦμε ἕνα νόμο τοῦ καθήκοντος, πὸν προστάζει καὶ δὲν ἀφήνει νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν αὐθαιρεσίαν μας ἐκεῖνο, πὸν θὰ μποροῦσε νὰ εὐχαριστῆ τὴν τάση μας, Αὐτὸς εἶναι ὁ μόνος τρόπος σκέψης, πὸν καθιστᾶ ἠθικὴ τὴν ψυχὴ, γιὰτὶ αὐτὸς μόνος μπορεῖ νὰ μᾶς δώσῃ σταθερὲς καὶ μὲ ἀκρίβεια καθωρισμένους ἀρχές.

Ἄν ὁ φανατισμὸς, στὴν πιὸ γενικὴ τοῦ ἔννοια εἶναι μιὰ παράβαση, πὸν γίνεται σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχές τῶν ὁρίων τοῦ ἀνθρώπινου λόγου, ὁ ἠθικὸς φανατισμὸς εἶναι τὸ πέρασμα τῶν ὁρίων, πὸν φέρνει στὴν ἀνθρωπότητα ὁ καθαρὸς πρακτικὸς λόγος, πὸν γι' αὐτὸ ἀπαγορεύει νὰ βάλουμε γιὰ ὑποκειμενικὴ καθοριστικὴ αἰτία τῶν συμφώνων πρὸς τὸ καθῆκον πράξεων, ὁποιοδήποτε ἄλλο πράγμα ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ νόμο καὶ τὴν πρόθεση, πὸν ἀπ' αὐτὸν δίνεται στὰ ἀξιώματα, ἀλλοῦ παρὰ στὸν σεβασμὸ αὐτοῦ τοῦ νόμου. Καὶ ἄρα προστάζει νὰ κάνουμε τὴ σκέψη τοῦ καθήκοντος, πὸν καταπολεμεῖ κάθε ἀλαξονεσία, ὅπως τὴ μάταιη φιλαυτία, ὑψίστη ἀρχὴ τῆς ζωῆς καὶ κάθε ἠθικότητας στὸν ἄνθρωπο.

Ἄν εἶναι ἔτσι, ὄχι μόνο οἱ μυθιστοριογράφοι καὶ οἱ

συναισθηματικοὶ παιδαγωγοὶ (ἂν καὶ φωνάζουν ἀκόμα τόσο, ἐνάντια στὴν ἐρεθισμένη συναισθηματικότητα), ἀλλ' ἀκόμα κι' οἱ φιλόσοφοι κι' οἱ πιὸ ἀκαμπτοὶ ἀπὸ ὄλους, οἱ στωϊκοί, ἔχουν φέρει τὸν ἠθικὸ φανατισμό, ἀντὶ τῆς ψυχρῆς ἀλλὰ σοφῆς πειθαρχίας τῶν ἠθῶν, μολονότι ὁ φανατισμὸς τῶν τελευταίων εἶναι πιὸ ἠρωϊκός, κι' ἐκεῖνος τῶν πρώτων πιὸ ἀνούσιος καὶ τρυφερός. Καὶ μποροῦμε, χωρὶς ὑποκρισία νὰ ἐπαναλάβουμε, μ' ὅλη τὴν ἀλήθεια, γιὰ τὴν ἠθικὴ διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου, πῶς αὐτὴ πρώτα-πρώτα μὲ τὴν καθαρότητα τῆς ἠθικῆς ἀρχῆς, ἀλλὰ καὶ συγχρόνως μὲ τὴν προσαρμογὴ τῆς σιὰ ὅρια τῶν πεπερασμένων ὄντων, ἔχει ὑποτάξει κάθε καλὴ διαγωγὴ τοῦ ἀνθρώπου στὴν πειθαρχεῖα ἐνὸς καθήκοντος τοποθετημένου μπροστὰ σιὰ μάτια τοῦ ποῦ δὲν τὸν ἀφήνει νὰ παραλογίζεται σὲ φανταστικὲς ἠθικὲς τελειότητες, καὶ ἔβαλε τὰ ὅρια τῆς ταπεινότητος (δηλ. τῆς αὐτογνωσίας) στὴν ἀλαζονεῖα, ὅπως καὶ στὴν ἀγάπη πρὸς ἑαυτόν, ποῦ κι' οἱ δυὸ ἀγνοοῦν θεληματικὰ τὰ ὅριά τους.

Κ α θ ἦ κ ο ν ! Ὀνομα ὑπέρτατο καὶ μεγάλο, ποῦ δὲν περιέχει καμμιά εὐχάριστη κολακεία, ἀλλὰ ἐπιθυμεῖ τὴν ὑπακοή. Στις ψυχὲς ποῦ γεννιέται δὲν προκαλεῖ ἀποστροφή οὔτε φόβο, δημιουργεῖ μονάχα ἓνα νόμο, ποῦ βρίσκει μόνος του τὸ δρόμο του μέσα στή ψυχὴ καὶ ἐνάντια στή βούληση, ἀποκτάει σεβασμὸ (ἂν ὄχι πάντοτε ὑπακοή). Μπροστὰ σιὸ νόμο αὐτὸ ὅλες οἱ κλίσεις βουβαίνονται, μολονότι ἔξακολουθοῦν μιὰ κρυφὴ ἀντίδραση. Ποιὰ εἶναι ἡ πηγὴ τοῦ καθήκοντος καὶ ποῦ βρίσκεται ἡ ρίζα τῆς εὐγενικιάς του γενιάς, ποῦ ἀρνεῖται μὲ δύναμη κάθε συγγένεια μὲ τίς κλίσεις; Ποιὰ εἶναι ἡ ρίζα αὐτῆ, ἀπ' ὅπου πηγάζει ἐκείνη ἡ ἀξία, ποῦ μόνο οἱ ἀνθρώποι μποροῦν νὰ τὴν ἀποκτήσουν;

Ἐκεῖνο ποῦ ἐνώνει τὸν ἀνθρώπο μὲ μιὰ τάξη πραγμάτων, ποῦ μόνον ἡ διάνοια μπορεῖ νὰ σκεφθῆ, καὶ

πὸν περιλαμβάνει ὅλο τὸν αἰσθητὸ κόσμον καὶ μαζὺ μ' αὐτὸν καὶ τὴν ἐμπειρικὰ καθοριζόμενη ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου στὸν χρόνο καὶ τὸ σύνολο ὄλων τῶν σκοπῶν (πὸν μόνον εἶναι σύμφωνο σὲ τέτοιους πρακτικοὺς ἀπροϋπόθετους, ὅπως ὁ ἠθικός, νόμους), τοῦτο δὲν μποροῦμε νὰ τὸ θεωρήσουμε κατώτερο ἀπ' ὅ,τι ἀνυψώνει τὸν ἄνθρωπον πάνω ἀπ' τὴ φύση του, σὰν μέρος τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Τίποτα ἄλλο παρὰ μόνον ἢ π ρ ο σ ω π ι κ ὅ τ η τ α, δηλ. ἡ ἐλευθερία κι' ἡ ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὸν μηχανισμό ὅλης τῆς φύσης, μπορεῖ νὰ εἶναι ὑποκείμενο εἰδικῶν νόμων, δηλ. καθαρῶν πρακτικῶν νόμων δοσμένων ἀπ' τὸ δικό του τὸ λογικό, ἀν αὐτὴ τὴν προσωπικότητα τὴ θεωρήσουμε ταυτοχρόνως σὰν μιὰ δύναμη ἑνὸς ὄντος. Καὶ ἄρα τὸ πρόσωπο, μιὰ κι ἀνήκει στὸν αἰσθητὸ κόσμον, ὑπόκειται στὴν ἴδια του τὴν προσωπικότητα, ἐφ' ὅσον ἀνήκει ταυτοχρόνως στὸν νοητὸ κόσμον. Γιὰ τοῦτο δὲν πρέπει ν' ἀπορήσουμε, ἀν ὁ ἄνθρωπος, πὸν ἀνήκει σὲ δυὸ κόσμους, δὲν πρέπει νὰ θεωρῆ διαφορετικὰ τὴν ὑπαρξὴ του, σχετικὰ μὲ τὸν ἐλεύθερο καθορισμὸ της στὸν νοητὸ κόσμον, παρὰ μόνον μ' εὐλάβεια καὶ τοὺς νόμους τοῦ καθορισμοῦ αὐτοῦ μὲ τὸν μεγαλύτερο σεβασμό.

Τώρα πάνω σ' αὐτὲς τὶς πηγὲς βασίζονται μερικὲς ἐκφράσεις, πὸν σημαίνουν τὴν ἀξία τῶν ἀντικειμένων, κατὰ τὶς ἠθικὲς ιδέες. Ὁ ἠθικός νόμος εἶναι ἅ γ ι ο ς (ἀπαρβίαστος). Ὁ ἄνθρωπος εἶναι βέβαια ἀρκετὰ βέβηλος, ἀλλὰ ἡ ἀ ν θ ρ ω π ὅ τ η τ α, στὸ πρόσωπό της, γιὰ κείνον, πρέπει νὰ εἶναι ἁγία. Μπορεῖ δὲ ὅλη τὴ δημιουργία, ὅ,τι δήποτε θέλει καὶ τὸ μπορεῖ, νὰ τὴ μεταχειριστῆ γιὰ μέσο. Μόνον ὁ ἄνθρωπος, καὶ μ' αὐτὸν κάθε λογικὸ δημιούργημα, εἶναι ἀ π ὸ μ ὄ ν ο ς τ ο υ σ κ ο π ὄ ς. Τοῦτο σημαίνει πῶς ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ὑποκείμενο τοῦ ἠθικοῦ νόμου, πὸν εἶναι ἅγιος δυνάμει τῆς αὐτονομίας τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας. Γι' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν αὐτονομία κάθε βού-

ληση, ἀκόμα κι' ἡ ἰδιαίτερη βούληση κάθε προσώπου, ὅταν κατευθύνεται πρὸς τὸ ἴδιο αὐτὸ πρόσωπο, εἶναι περιορισμένη, ὑπὸ τὸν ὄρο τῆς συμφωνίας μὲ τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ λογικοῦ ὄντος, εἶναι ὑποχρεωμένη δηλ. νὰ μὴν ὑποτάξῃ αὐτὸ τὸ ὄν σὲ ἓνα σκοπό, πού δὲν εἶναι δυνατὸς κατὰ ἓνα νόμο, πού νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ βούληση τοῦ ἴδιου τοῦ παθητικοῦ ὑποκειμένου, γιὰ τοῦτο πρέπει νὰ μὴ τὸ μεταχειρίζεται ποτὲ σὰν ἀπλὸ μέσο, ἀλλὰ ταυτοχρόνως καὶ γιὰ σκοπό. Αὐτὸ τὸν ὄρο τὸν ἀποδίδουμε ἀκόμα καὶ στὴ θεία βούληση σχετικὰ μὲ τὰ λογικὰ ὄντα σιὸν κόσμον, σὰν πλάσματά της, γιὰτὶ ὁ ὄρος αὐτὸς βασίζεται στὴν προσωπικότητά τους, πού μόνον ἀπ' αὐτὴν μποροῦν νὰ εἶναι σκοποὶ καθ' ἑαυτά.

Αὐτὴ ἡ ἰδέα τῆς προσωπικότητας, πού γεννάει τὸ σεβασμὸ καὶ πού μᾶς βάζει μπροστὰ στὰ μάτια μας τὴν ἀνωτερότητα τῆς φύσης μας (κατὰ τὸν καθορισμὸ της) ἐνῶ ταυτοχρόνως μᾶς κάνει νὰ διακρίνουμε τὴν ἔλλειψη τῆς συμφωνίας τοῦ τρόπου τῆς συμπεριφορᾶς μας πρὸς αὐτήν, κι' ἔτσι καταπολεμεῖ τὴν ἀλαζονεία μας, εἶναι φυσικὴ καὶ μπορεῖ εὐκόλα νὰ τὴν κατανοήσῃ καὶ τὸ πιὸ συνηθισμένο ἀνθρώπινο λογικόν. Κάθε ἀνθρώπος, ἀκόμα κι' ἓνας μέτρια τίμιος, δὲν ἔχει παρατηρήσει πὼς πολλές φορές κρατήθηκε ἀπὸ τὸ νὰ πῆ κάποιο ψέμμα, πού θὰ τὸν ἔβγαζε ἀπὸ μιὰ δύσκολη κατάσταση ἢ μ' αὐτὸ θὰ βοηθοῦσε κάποιο φίλο του, μόνον καὶ μόνον γιὰ νὰ μὴ ξεπέσει στὴν ἴδια του τὴ συνείδηση ; Ἕνας δίκαιος ἀνθρώπος, στὴν πιὸ μεγάλη δυστυχία τῆς ζωῆς του, πού μποροῦσε νὰ τὴν ἀποφύγῃ, ἀρκεῖ νὰ μὴν τὸν ἐννοιαζέ γιὰ τὸ καθῆκον, δὲν κρατιέται ἀκόμα ἀπ' τὴ συνείδηση πὼς διατήρησε τὴν ἀξιοσύνη του καὶ τὴν τιμὴ ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας στὸ πρόσωπό του καὶ πὼς δὲν ἔχει ἀφορμὴ νὰ ντρέπεται μπροστὰ σιὸν ἑαυτὸ του καὶ νὰ φοβᾶται τὸ ἐσωτερικὸ βλέμμα τῆς ἔρευνας τῆς συνείδησης ; Αὐτὴ ἡ παρηγοριὰ δὲν εἶναι εὐδαιμονία, οὔτε τὸ μικρότερον μέρος εὐδαιμονίας. Γιὰτὶ κανένας δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ τοῦ δο-

θῆ εὐκαιρία νὰ τῆ δοκιμάσῃ, κι' ἴσως δὲν θὰ ἐπιθυμοῦσε καθόλου μιὰ ζωὴ μὲ τέτοιες συνθῆκες. Ἀλλὰ ἐκεῖνος ζῆ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ὑποφέρῃ νὰ θεωρεῖται ἀνάξιος τῆς ζωῆς στὰ μάτια τῆς συνείδησός του. Αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ γαλήνη εἶναι ἀπλῶς ἀρνητικὴ, σχετικὰ μὲ κάθε τι ποὺ κάνει εὐχάριστη τὴ ζωὴ. Εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα σεβασμοῦ πρὸς κάτι πολὺ διαφορετικὸ ἀπὸ τὴ ζωὴ, ποὺ σὲ σύγκριση καὶ σὲ ἀντίθεση μαζί του, ἡ ζωὴ μὲ τὸ σύνολο τῶν ἡδονῶν τῆς δὲν ἔχει καμμιά ἀξία. Αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος ζῆ ἀκόμα μόνο ἀπὸ καθῆκον, κι' ὄχι γιατί δοκιμάζει καὶ τὴν παραμικρὴ εὐχαρίστηση στὴ ζωὴ.

Τέτοια εἶναι ἡ φύση τοῦ ἀληθινοῦ κίνητρο τοῦ καθαρῦ πρακτικοῦ λόγου. Τοῦτο δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ὁ ἴδιος ὁ καθαρὸς ἠθικὸς νόμος, ἐφ' ὅσον μᾶς κάνει νὰ αἰσθανόμαστε τὴν ἀνωτερότητα τῆς ὑπεραισθητικῆς μας ὑπαρξῆς, καὶ παράγει ὑποκειμενικὰ στοὺς ἀνθρώπους, ποὺ ἔχουν μαζί συνείδηση τῆς συναισθηματικῆς τους ὑπαρξῆς ἐνωμένης μὲ τὴν ἐξάρτηση ἀπὸ τὴ φύση των, ἐφ' ὅσον ἐρεθίζεται παθολογικά, τὸ σεβασμὸ στὸν ὑπέρτερο καθορισμὸ τους. Τώρα μ' αὐτὸ τὸ κίνητρο μποροῦν πολὺ καλὰ νὰ ἐνωθοῦν τόσα θέλητρα καὶ χαρὲς τῆς ζωῆς, πού κι' ἡ πιὸ συνετὴ ἐκλογή ἐνὸς λογικοῦ ἐπικουρίου, καὶ ποὺ ἀποβλέπει στὴν πιὸ μεγάλη ὠφέλεια τῆς ζωῆς, θὰ δηλωνότανε ὑπὲρ τῆς καλῆς ἠθικῆς διαγωγῆς. Καὶ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀρμοστὸ νὰ ἐνώσουμε αὐτὴ τὴν ἀποψη τοῦ χαρούμενου αἰσθήματος τῆς ζωῆς μὲ κείνο τὸ ἀνώτατο κίνητρο ποὺ εἶναι ἐπαρκῆς καθορισμὸς μόνο του, ἀλλὰ μόνο γιὰ νὰ δημιουργηθῆ ἔτσι ἓνα ἀντίβαρὸ στὶς ψεύτικες ὑποσχέσεις, ποὺ δὲν παύει ποτὲ νὰ δίνῃ τὸ ἐλάττωμα ἀπὸ τὸ ἀντίθετο μέρος κι' ὄχι γιὰ νὰ βάλουμε σ' αὐτὸ τὸ αἶσθημα, οὔτε στὸ παραμικρὸ μέρος, τὴ δύναμη ποὺ πραγματικὰ κινεῖ ὅταν πρόκειται γιὰ τὸ καθῆκον. Γιατὶ τοῦτο θὰ ἦταν σὰν νὰ θέλαμε νὰ καταστρέψουμε τὴν ἠθικὴ πρόθεση στὴν πηγὴ της. Ἡ ἀξιότητα τοῦ καθήκοντος δὲν ἔχει καμμ-

μιὰ σχέσηη μὲ τὴν ἀπόλαυση τῆς ζωῆς. Τὸ καθῆκον ἔχει τὸν δικό του νόμο καὶ τὸ δικό του δικαστήριο. Κι' ἂν θέλαμε νὰ ἀνακατέψουμε τὸ ἓνα μὲ τ' ἄλλο γιὰ νὰ τὰ δώσουμε ἔτσι ἀνακατεμμένα σὰ φάρμακο στὴν ἀρρωστη ψυχὴ, ὅμως αὐτὰ θὰ χωριζόντουσαν ἀμέσως μόνα τους. Κι' ἂν δὲν γινότανε τοῦτο, τότε τὸ πρῶτο, ἡ ἀξιότητα τοῦ καθῆκοντος, δὲν θὰ εἶχε καμμιά ἐνέργεια, ἀλλὰ, ἂν ἡ φυσικὴ ζωὴ κέρδιζε κάποια δύναμη, τότε ἡ ἠθικὴ ζωὴ θὰ χανόταν ἀγιάτρευτα.

Κριτικὴ διασάφηση

τῆς ἀναλυτικῆς τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου

Λέγοντας κριτικὴ διασάφηση μᾶς ἐπιστήμης, ἡ ἐνὸς μέρους αὐτῆς, ποὺ ἀποτελεῖ μόνο του σύστημα, ἐννοῶ τὴν ἔρευνα καὶ τὴν δικαιολόγηση τῶν αἰτιῶν, ποὺ γι' αὐτὲς πρέπει νὰ ἔχη αὐτὴ τὴ συστηματικὴ μορφή κι' ὄχι μιὰ ἄλλη, ὅταν ἔρχεται σὲ σύγκριση μ' ἓνα ἄλλο σύστημα ποὺ βασίζεται κι' αὐτὸ σὲ μιὰ ὅμοια γνωστικὴ δύναμη. Τώρα ὁ πρακτικὸς λόγος ἔχει γιὰ βάση τὴν ἴδια γνωστικὴ δύναμη μὲ τὸ θεωρητικὸ λόγο, ἐφ' ὅσον κι' ὁ ἓνας κι' ὁ ἄλλος εἶναι καθαρὸς λόγος. Ἡ διαφορὰ λοιπὸν τῆς συστηματικῆς μορφῆς τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τοῦ ἄλλου πρέπει νὰ καθοριστῆ ἀπὸ τὴ σύγκρισή τους, καὶ πρέπει νὰ δοθῆ ἡ ἀφορμὴ αὐτῆς τῆς διαφορᾶς.

Ἡ ἀναλυτικὴ τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ λόγου ἀσχολεῖται μὲ τὴ γ ν ὥ σ η τῶν ἀντικειμένων, γιὰ τοῦτο πρέπει ν' ἀρχίσῃ ἀπὸ τὴν ἐποπτεία. Ὁ πρακτικὸς, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος λόγος, δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴ γνώση τῶν ἀντικειμένων, παρὰ θέλει μονάχα νὰ μᾶς δώσῃ ἓνα νόμο τῆς βούλησης, ποὺ νὰ ἔχει τὴ δύναμη νὰ παραγάγῃ τὰ ἀντικείμενα, γι' αὐτὸ ἡ κριτικὴ τῆς ἀναλυτικῆς τοῦ πρακτικοῦ λόγου πρέπει ν' ἀρχίξῃ ἀπὸ τὴ δυνατότητα τῶν πρακτικῶν ἀ priori ἀρχῶν. Κι' ἀπὸ κεῖ μονάχα μπορού-

σε νὰ περάση στὴν ἐξέταση τῶν ἐννοιῶν τῶν ἀντικειμένων, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, γιὰ νὰ κλείση τέλος αὐτὸ τὸ τμῆμα μὲ τὸ κεφάλαιο, ποὺ καθορίζει τὴ σχέση τοῦ καθαρῦ πρακτικοῦ λόγου πρὸς τὴ συναισθηματικότητα καὶ τὴν ἀναγκαία καὶ γνωστὴ a priori ἐπίδραση τούτου πρὸς αὐτήν, δηλ. τὸ ἠθικὸ συναίσθημα. Ἔτσι κι' οἱ δύο ἀναλυτικὲς ἔχουν ἀνάλογη διαίρεση, ἀλλὰ κατὰ ἀντίστροφο τρόπο. Ἡ ἀναλυτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου διαιρεῖται σὲ ὑπερβατικὴ αἰσθητικὴ καὶ ὑπερβατικὴ λογικὴ. Τὸ ἴδιο μπορούμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὴν ἀναλυτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ἀν ἀλλάξουμε τὴ σειρά. Ἡ λογικὴ, πάλι, τοῦ θεωρητικοῦ λόγου διαιρεῖται σὲ ἀναλυτικὴ τῶν ἐννοιῶν καὶ ἀναλυτικὴ τῶν ἀρχῶν κι' ἐδῶ γίνεται τὸ ἴδιο, ἔχουμε ἀναλυτικὴ τῶν ἀρχῶν καὶ ἀναλυτικὴ τῶν ἐννοιῶν. Ἡ αἰσθητικὴ, ποὺ στὸν καθαρὸ θεωρητικὸ λόγο εἶχε ἀκόμα δύο μέρη, ἐδῶ δὲν ὑποδιαίρεται, γιατί ἡ συναισθηματικότητα δὲν θεωρεῖται ἐδῶ καθόλου σὰν ἰκανότητα ἐποπτείας, ἀλλὰ μόνο σὰν συναίσθημα.

Αὐτὴ ἡ διαίρεση σὲ δύο μέρη μὲ τὴν ὑποδιαίρεσή της, δὲν ἀκολουθήθηκε ἐδῶ γιὰ τοῦτο τὸ λόγο: ἀφοῦ εἶναι ὁ καθαρὸς λόγος, ποὺ ἐδῶ τὸν θεωροῦμε στὴν πρακτικὴ του χρῆση, καὶ ποὺ κατὰ συνέπεια κινεῖται ἀπὸ ἀρχὲς a priori καὶ ὄχι ἀπὸ καθοριστικὲς αἰτίες ἐμπειρικές, ἔτσι ἡ διαίρεση τῆς ἀναλυτικῆς τοῦ καθαρῦ πρακτικοῦ λόγου πρέπει νὰ γίνῃ ὅμοια μὲ κείνη ἐνὸς συλλογισμοῦ δηλ. ἀπὸ τὸ γενικὸ στὸ εἰδικό, ἀπὸ τὸν παγκόσμιον κανόνα στὸ συμπέρασμα, ἀπὸ τὴν παγκόσμια ἠθικὴ ἀρχὴ στὸν ὑποκειμενικὸ καθορισμὸ τῆς βούλησης. Αὐτὲς οἱ συγκρίσεις θὰ εὐχαριστήσουν ὅποιον μπόρεσε νὰ πεισθῆ ἀπὸ τὶς προτάσεις ποὺ παρουσιάσθηκαν στὴν ἀναλυτικὴ, γιατί αὐτὲς δικαιολογοῦν τὴν ἐλπίδα, πὼς ἴσως μπορούμε νὰ φθάσουμε ὡς τὴ γνώση τῆς ἐνότητος ὁλόκληρης τῆς δύναμης τοῦ καθαρῦ λόγου (τόσο τῆς θεωρητικῆς ὅσο καὶ τῆς πρακτικῆς) καὶ πὼς τὸ πᾶν ἔχει νὰ προέλθῃ ἀπὸ μιὰ καὶ μόνη ἀρχή.

πὸ εἶναι ἡ ἀναπόφευκτη ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπινου λόγου, νὰ ἱκανοποιεῖται μόνο σὲ μιὰ ἐνότητα ἐντελῶς συστηματικῆ τῶν γνώσεών του.

Σημαντικὲς ἀκόμα διαφορὲς βρίσκουμε καὶ στὸ περιεχόμενο. Στὸ θεωρητικὸ λόγο, ἡ δύναμη μιᾶς λογικῆς καθαρῆς γνώσης a priori, μπορούσε εὐκόλως νὰ δειχθῆ ἀπὸ παραδείγματα παρμένα ἀπὸ τὶς ἐπιστῆμες. Ἀλλὰ τὸ ὅτι ὁ καθαρὸς λόγος εἶναι ἀπὸ μόνος του πρακτικὸς, τοῦτο ἔπρεπε νὰ δειχθῆ μόνον ἀπ' τὴν πιὸ συνηθισμένη πρακτικῆ λογικῆ χρήση, μιὰ κι' εἶχε βεβαιωθῆ πὼς τὴν ἀνώτατη πρακτικῆ ἀρχὴ τὴ γνωρίζει τὸ συνηθισμένο ἀνθρώπινον λογικὸ ἐντελῶς a priori καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἐμπειρικὸ στοιχεῖο.

Τῆ δικαιολόγησι τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν, σὰν ἀρχῶν ἐνὸς καθαρῶς λόγου, μπορούσαμε νὰ τὴν ἀποκτήσουμε μὲ βεβαιότητα καὶ μόνο μὲ τὴν ἀπλή ἀναφορὰ στὴν κρίσι τῆς πιὸ κοινῆς ἀνθρώπινης διάνοιας, γιατί κάθε καθαρὸς πρακτικὸς λόγος ἀντιτίθεται ἀμέσως σὲ κάθε ἐμπειρικὸ στοιχεῖο, πὸ ἀνακατεύεται στὰ ἀξιώματά μας, καὶ πὸ τὸ καταλαβαίνει ἀμέσως ἀπὸ τὸ αἰσθημα τῆς ἡδονῆς ἢ τῆς δυσἀρεσκείας πὸ προκαλεῖ. Αὕτῃ τῇ διαφορικότητι τῶν καθοριστικῶν αἰτιῶν (ἐμπειρικῶν καὶ λογικῶν) τὴ γνωρίζουμε μ' αὕτῃ τὴν ἀντίθεση ἐνὸς πρακτικῶ νομοθετικῶ λογικῶ ἐνάντια σὲ κάθε κλίσι πὸ ἀνακατεύεται ἐκεῖ, μέσῳ ἐνὸς ξεχωριστοῦ τρόπου αἰσθητικότητος, πὸ παράγεται μέσῳ αὕτῃς τῆς νομοθεσίας, σὰν ἓνα καταναγκασμό, δηλ. μὲ τὸ συναίσθημα τοῦ σεβασμοῦ πὸ κανένας ἀνθρώπος δὲν τὸν αἰσθάνεται πρὸς τὶς κλίσεις παρὰ μόνο πρὸς τὸ νόμο. Αὕτῃ ἡ διαφορικότητι γίνεται γνωστὴ κατὰ τόσο ξεκαθαρισμένο τρόπο, πὸ κάθε ἀνθρώπινη διάνοια, κι' ἡ πιὸ συνηθισμένη, σ' ἓνα παράδειγμα πὸ τῆς παρουσιάζεται, διακρίνει ἀμέσως, πὸς μπορεῖ βέβαια νὰ ἀκολουθήσι τὶς προτροπὲς πὸ προέρχονται ἀπὸ ἐμπειρικὰ καθοριστικὰ αἷτια, ἀλλὰ ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπακού-

ση σὲ ἄλλο νόμο, παρὰ μόνο σιὸν καθαρὸ πρακτικὸ νόμο τοῦ λογικοῦ.

Σχετικὰ μὲ τὴ διαφορὰ τῆς θεωρίας τῆς εὐδαιμονίας ἀπὸ τὴν θεωρίαν ἠθικῶν, ἐδῶ ἢ Ἀναλυτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου πρέπει νὰ προχωρῆ μὲ μεγάλη ἀκρίβεια, μᾶλλον μὲ δισταγμὸ, τὸ ἴδιο ὅπως ὁ γεωμέτρης στὸ ἔργο του. Ἀλλὰ στὸ φιλόσοφο, πού ἔχει ἐδῶ νὰ ἀντικρῦση περισσότερες δυσκολίες, μιὰ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ παραδεχτῆ καμμιά ἐπιπτώσι γιὰ βία (τοῦ καθαρῶ νοούμενου), δίνεται ὅμως ἐδῶ ἢ δυνατότητα νὰ κἀνη ὁποιαδήποτε στιγμὴ θέληση, ἕνα πείραμα μὲ τὸ πρακτικὸ λογικὸ καὶ θε ἀνθρώπου, γιὰ νὰ διακρίνη τὴν πρακτικὴ καθοριστικὴ αἰτία ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ, ὅταν δηλ. στὴν καθορισμένη ἐμπειρικῶ βούληση (π. χ. ἐκείνου πού θὰ ἔλεγε ψέματα, γιὰτι ἔτσι θὰ κέρδιζε κάποιον προῶγμα) προσθέτει τὸν ἠθικὸ νόμον (σαν καθοριστικὴ αἰτία). Παρουσιάζετε δηλ. σ' αὐτόν, πού ἄλλωστε εἶναι ἀγαθὸς ἀνθρώπος (ἢ πού μόνο αὐτὴ τὴ φορά μπαίνει νοητικῶ στὴν θέσι ἑνὸς ἀγαθοῦ ἀνθρώπου), τὸν ἠθικὸ νόμον, πού ἀπ' αὐτόν γνωρίζει τὴν ἀναξιότητα ἑνὸς ψεύτη, καὶ ἀμέσως τὸ πρακτικὸ τοῦ λογικὸ (στὴν κρίσι σχετικὰ μὲ ὅ,τι θὰ ἔπρεπε νὰ κἀνη) ἐγκαταλείπει τὸ ὄφελός του καὶ ἐνώνεται μὲ κεῖνον, πού τοῦ διατηρεῖ τὸ σεβασμὸ πρὸς τὸ ἴδιο του τὸ πρόσωπον (τὴ φιλαλήθεια) κι' ἔτσι ξεκαθαρίζεται τὸ ἐμπειρικὸ στοιχεῖον (τὸ ὄφελος), ἀπὸ κάθε προῶγμα πού ἀνήκει στὸ λογικόν.

Αὐτὴ ἢ διαφορὰ τῆς ἀρχῆς τῆς εὐδαιμονίας ἀπὸ τὴν ἠθικὴ ἀρχή, δὲν εἶναι ἐντελῶς μιὰ ἀντίθεση, γιὰτι πολλές φορές μπορεῖ νὰ ἔχουμε καθῆκον νὰ ἐπιδιώκουμε τὴν εὐδαιμονία μας, ἀλλὰ πάντοτε ὅμως ἔμμεσα γιὰ νὰ ἐπιτύχουμε ἕναν ἄλλον σκοπὸ ἠθικὸ καὶ ποτὲ ἢ εὐδαιμονία δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄμεσα ἕνα καθῆκον καὶ ἀκόμα λιγώτερον μιὰ ἀρχή γιὰ ὅλα τὰ καθήκοντα. Τώρα ἀφοῦ ὅλες οἱ καθοριστικὲς αἰτίες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μοναδικὸ λο-

γικὸ πρακτικὸ νόμο (τὸν ἠθικὸ νόμο), εἶναι ὅλες ἐμπειρικὲς καὶ ἄρα ἀνήκουν στὴν ἀρχὴ τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας, γι' αὐτὸ πρέπει ὅλες αὐτὲς νὰ τίς χωρίσουμε ἀπὸ τὴν ἀνώτατη ἠθικὴ ἀρχὴ κι' ὄχι νὰ τίς ἐνσωματώσουμε σ' αὐτήν, σὰν προϋποθέσεις της, γιὰ τοῦτο θὰ ἐκμηδένιζε κάθε ἠθικὴ ἀξία, τὸ ἴδιο ὅπως τὸ ἀνακάτεμμα ἐμπειρικῶν γεωμετρικῶν στοιχείων θ' ἀφαιροῦσε κάθε προφανότητα ἀπὸ τὰ μαθηματικά.

Στὴ θέση τῆς παραγωγῆς τῆς ἀνωτάτης ἀρχῆς τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ λόγου, δηλ. τῆς ἐρμηνείας τῆς δυνατότητας μιᾶς τέτοιας a priori γνώσης, θὰ μπορούσε νὰ μπῆ μόνο τοῦτο, ὅτι δηλ. ἂν δειχτῆ ἢ πιθανότητα τῆς ἐλευθερίας μιᾶς ἀποτελεσματικῆς αἰτίας, θὰ δειχνότανε ἐπίσης ὄχι ἀπλῶς ἡ δυνατότητα, ἀλλὰ κι' ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ ἠθικοῦ νόμου σὰν ἀνωτάτου πρακτικοῦ νόμου λογικῶν ὄντων, πού σ' αὐτὸν ἀποδίδεται ἡ ἐλευθερία τῆς αἰτιότητας τῆς βούλησής των· γιὰ τοῖς δύο αὐτὲς ἐννοιες εἶναι τόσο ἀχώριστα ἐνωμένες, πού ἡ πρακτικὴ ἐλευθερία θὰ μπορούσε νὰ ὀριστῆ μέσω τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς βούλησης ἀπὸ κάθε ἄλλο νόμο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο. Ἡ ἐλευθερία μιᾶς ἀποτελεσματικῆς αἰτίας εἰδικῶς στὸν αἰσθητὸ κόσμο, δὲν μπορεί καθόλου νὰ γνωστῆ σχετικὰ μὲ τὴν δυνατότητά της, κι' εἴμαστε τυχεροὶ πού μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε πὼς δὲν ὑπάρχει τίποτα, πού νὰ τὴν ἀποκλείη καὶ πού τώρα, μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο, πού ἀπαιτεῖ τὴ δυνατότητα αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας, εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ τὴν παραδεχτοῦμε.

Ἐπειδὴ ὅμως ὑπάρχουν πολλοὶ ἀκόμα, πού πιστεύουν πὼς μπορούν νὰ ἐξηγήσουν αὐτὴ τὴν ἐλευθερία σύμφωνα μὲ ἐμπειρικὲς ἀρχὲς καὶ τὴν θεωροῦν σὰν μιὰ ψυχολογικὴ ιδιότητα, πού τὴν ἐξηγήσῃ της μπορούμε νὰ τὴ βροῦμε σὲ μιὰ καλύτερὴ ἔρευνα τῆς φύσης τῆς ψυχῆς καὶ τῶν κινήτρων τῆς βούλησης καὶ δὲν τὴ θεωροῦν σὰν ὑπερβατικὸ κατηγόρημα τῆς αἰτιότητας ἐνὸς ὄντος, πού ἀνήκει στὸν αἰσθητὸ κόσμο κι' ἔτσι ἀνα-

ροῦν τὸν ἴδιο τὸν ἠθικὸ νόμο, γι' αὐτὸ θὰ χρειαστῆ νὰ ὑπερασπιστοῦμε ἀκόμα ἀπ' αὐτὴ τὴν αὐταπάτη καὶ νὰ παρουσιάσουμε τὸν ἐμπειρισμὸ σ' ὅλη τὴ γυμνότητα τῆς ἐπιπολαιότητάς του.

Ἡ ἐννοια τῆς αἰτιότητας, σὰν φυσικῆς ἀναγκαιότη-
 τας, κατὰ τὴ διαφορὰ τῆς πρὸς τὴν αἰτιότητα σὰν ἐλευ-
 θερία, ἀφορᾷ μόνον τὴν ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων, ἐφ'
 ὅσον εἶναι καθορισμένη στὸν χρόνον, ἄρα σὰν φαινομένων,
 ἀντίθετα πρὸς τὴν αἰτιότητά τους σὰν πράγματα καθ'
 ἑαυτὰ. Ἄν, τώρα, πέρνουμε τοὺς καθορισμοὺς τῆς ὑ-
 παρξῆς τῶν πραγμάτων στὸ χρόνο, γιὰ καθορισμοὺς τῶν
 πραγμάτων καθ' ἑαυτὰ (ὅπως συνήθως γίνεται), τότε ἡ
 ἀναγκαιότητα τῆς αἰτιακῆς σχέσης δὲν μπορεῖ μὲ κτι-
 νένα τρόπο νὰ ἐνωθῆ μὲ τὴν ἐλευθερία, ἀλλὰ ἀντιτίθεν-
 ται ἢ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη κατὰ ἀντιφατικὸ τρόπο.

Γιατὶ ἀπὸ τὴν πρώτη βγαίνει τὸ συμπέρασμα, πὼς
 κάθε στοιχεῖο, ἄρα καὶ κάθε πράξη, ποὺ συμβαίνει σὲ
 μιὰ ὀρισμένη στιγμή, εἶναι ἀναγκαστικὰ καθωρισμένο ἀπὸ
 ὅ,τι ὑπῆρξε στὸν προηγούμενον χρόνο. Τώρα, μιὰ καὶ δὲν
 ἔχω πιά στὴν ἐξουσία μου τὸν περασμένο χρόνο, κάθε
 πράξη μου πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ καθορίζεται ἀπὸ στοι-
 χεῖα, ποὺ δὲν τὰ ἔχω στὴν ἐξουσία μου, δηλ. τὴ στιγμή
 ποὺ ἐνεργῶ δὲν εἶμαι ποτε ἐλεύθερος. Κι' ἂν ἀκόμα πα-
 ραδεχόμενα ὀλόκληρη τὴν ὑπαρξή μου ἀνεξάρτητη ἀπὸ
 κάθε ἐξωτερικὴ αἰτία (π.χ. ἀπὸ τὸν Θεό), ἔτσι ποὺ οἱ
 καθοριστικὲς αἰτίες τῆς αἰτιότητάς μου κι' ὀλόκληρης τῆς
 ὑπαρξῆς μου νὰ μὴν ἦσαν καθόλου ἔξω ἀπὸ μένα, πάλιν
 αὐτὸ δὲν θὰ μετέβαλλε κατὰ τὸ παραμικρὸ αὐτὴν τὴν
 ἀναγκαιότητα σὲ ἐλευθερία. Γιατὶ κάθε στιγμή βρίσκο-
 μαι κάτω ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα νὰ εἶμαι ὑποχρεωμένος
 νὰ ἐνεργῶ μέσω ἐκείνου ποὺ δὲν εἶναι στὴν
 ἐξουσία μου καὶ ἡ ἀπεριόριστη σειρά τῶν αρα-
 te priori στοιχείων, ποὺ θὰ ἐκολουθοῦσε πάντοτε κατὰ
 μιὰ τάξη προκαθορισμένη, δὲν θὰ ἄρχιζε ποτε μόνη
 της, θὰ ἦταν μιὰ ἐξακολουθητικὴ φυσικὴ ἀλυσίδα καὶ

ἄρα ἡ αἰτιότητά μου δὲν θὰ ἦταν ποτὲ ἐλευθερία.

Τὴν ἐλευθερία φυσικά, σχετικὰ μὲ ἓνα ὄν, ποὺ ἡ ὑπαρξή του εἶναι καθωρισμένη στὸ χρόνο, δὲν μπορούμε νὰ τὴν βγάλουμε ἀπὸ τὸ νόμο τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητας ὅλων τῶν στοιχείων τῆς ὑπαρξῆς του, ἄρα καὶ τῶν πράξεών του. Ἀλλὰ, ἀφοῦ αὐτὸς ὁ νόμος ρυθμίζει ἀναπόφευκτα κάθε αἰτιότητα τῶν πραγμάτων, ἐφ' ὅσον ἡ ὑπαρξή τους εἶναι καθωρισμένη σ τ ὸ χ ρ ὀ ν ο, γιὰ τοῦτο ἂν ἔπρεπε αὐτὸ τὸ νόμο νὰ τὸν ἐφαρμόσουμε καὶ στὴν ὑ π α ρ ξ η τ ὶ ν π ρ α γ μ ᾶ τ ω ν κ α θ' ἕ α υ τ ᾶ, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπορρίψουμε τὴν ἐλευθερία σὰν ἔννοια μηδαμινὴ καὶ ἀσήμαντη. Ἄν λοιπὸν θέλουμε νὰ σώσουμε τὴν ἐλευθερία, δὲν μένει παρὰ νὰ ἐφαρμόσουμε τὸ νόμο τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητας ἀπλῶς καὶ μόνο στὰ φαινόμενα, στὴν ὑπαρξὴ δηλ. τῶν πραγμάτων ἐφ' ὅσον εἶναι καθωριστὴ στὸ χρόνο καὶ τὴν ἐ λ ε υ θ ε ρ ί α σ τ ὸ ἴ δ ι ο τ ὸ ὄ ν σ ᾶ ν π ρ ᾶ γ μ α κ α θ' ἕ α υ τ ὸ.

Τοῦτο δὲν μπορούμε νὰ τ' ἀποφύγουμε, ἂν θέλουμε νὰ κρατήσουμε ταυτοχρόνως τὶς δύο ἔννοιες ἀντίθετες τῆ μία στὴν ἄλλη. Ἀλλὰ στὴν ἐφαρμογή, ὅταν οἱ δύο ἔννοιες ἐνώνονται σὲ μιὰ καὶ τὴν ἴδια πράξη, ὅταν θέλουμε νὰ ἐξηγήσουμε αὐτὴ τὴν ἔνωση, παρουσιάζονται τόσο μεγάλες δυσκολίες, ποὺ κάνουν νὰ θεωρηθῇ ἀδύνατη μιὰ τέτοια ἔνωση.

"Ἄν πῶς γιὰ ἓναν ἄνθρωπο, ποὺ σκάρωσε μιὰ κλοπή, πῶς ἡ πράξη του αὐτῆ, σύμφωνα μὲ τὸν φυσικὸ νόμο τῆς αἰτιότητας γιὰ τὶς καθωριστικὲς αἰτίες τοῦ προηγουμένου χρόνου, εἶναι ἓνα στοιχεῖο ἀναγκαῖο, τότε ἦταν ἀδύνατο νὰ μὴ συμβῇ αὐτὴ ἡ πράξη. Πῶς τότε μπορούσε ὁ ἠθικὸς νόμος νὰ ὑποθέσῃ ὅτι αὐτὴ ἡ πράξη μπορούσε νὰ μὴ γίνῃ, ἀφοῦ διατάζει νὰ μὴ γίνῃ; Πῶς δηλ. αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ ἐλεύθερος σχετικὰ μὲ τὴν πράξη αὐτῆ, τῆ στιγμῆ ποὺ σ' αὐτὴ τὴν ἴδια πράξη ὑπόκειται σὲ μιὰ φυσικὴ ἀναγκαιότητα ἀναπόφευκτη;